

HRVATSKOGLAGOLJSKI »MISAL PO ZAKONU RIMSKOGA DVORA«

U povodu 500. obljetnice (1483—1983)*

Leonard Tandarić

U ovom liturgijskom ozračju molitve i pjesme slavimo nesvakidašnji jubilej: petsto godina od završetka tiskanja *Misala po zakonu Rimskoga dvora*, prve hrvatske tiskane knjige, a ujedno i prve liturgijske knjige tiskane za potrebe rimskog obreda na jednom nelatinskom jeziku, mnogo prije II. vatikanskoga sabora i njegove liturgijske obnove koja je u Euharistiju dala pristup narodnim jezicima. Naš je dakle misal-jubilarac daleki preteča svega onog značajnog što se na području liturgije zbilo u naše dane i čemu smo mi svjedoci.

Pravo na ovu proslavu daje nam skromna zabilješka otisnuta na samom kraju Misala: *Lét gospódnih 1483. mēseca pervara dni 22. ti misali biše svršeni*. Taj datum, 22. veljače 1483., slavimo kao početak hrvatske tiskane knjige, a ujedno kao početak slavenske tiskane knjige uopće: ovo je prva knjiga tiskana izvornim slavenskim pismom i na slavenskom jeziku (dapače općeslavenskom, crkvenoslavenskom jeziku, ali hrvatske redakcije!).

Što danas znamo o tom djelu koje je izvršeno prije pet stotina godina, o poslu kojemu završetak upravo obilježavamo? Vrlo malo, kao što uopće malo znamo o tiskanju prvih tiskanih knjiga. Samo dvadesetsedam godina prije prve hrvatske tiskane knjige tiskana je pomičnim slovima prva tiskana knjiga uopće, Johannes Gutenberg, pronalazač tiska, završio je 1455. svoju 42-rednu Bibliju, radeći na njoj tri godine s nekoliko pomoćnika. Prvi pak latinski misal tiskan je samo devet godina prije našeg misala u Milanu 1474. (*Missale Fratrum Minorum, secundum consuetudinem Romanae Curiae*). Talijanski su naime tiskari prije liturgijskih knjiga tiskali djela rimskih pjesnika i grčkih filozofa; na čelu hrvatske tiskane knjige stoji najčasnija liturgijska knjiga: misal!

Rado bismo danas zavirili u tu radionicu u kojoj je naš slavljениk otisnut. To nam dakako nije moguće. Možemo samo koliko-toliko približno utvrditi kako je rad na tiskanju tekao. Trebalo je svakako prije tiska odabrati uzorke za slova, urezati ih u matrice i odliti slova; za naš misal pripravljen je i u njem upotrijebljen čak 201 grafički znak (obična slova, veća i manja; početna slova; ligature; slova s titlom). U isto vrijeme, ili možda i prije toga, zajedno s izborom uzoraka slova, trebalo je odabrati i uzoran glagoljski rukopisni misal koji će se pretiskati. Znamo kako izgleda knjiga: svaki njezin svešćić (kvaternion) ima 16

* U povodu 500. obljetnice prve hrvatske knjige i istodobno prve slavenske knjige tiskane slavenskim pismom na staroslavenskom jeziku hrvatske redakcije, *Misala po zakonu Rimskog dvora*, donosimo ovdje tekst predavanja dra Leonarda Tandarića, vrsnog stručnjaka za staroslavenski jezik i literaturu, redaktora našeg najnovijeg pokoncilskog staroslavenskog misala, koje je održao 23. studenoga 1983. u splitskoj bogosloviji, povodom proslave Prvotiska.

stranica, a to znači 8 listova: trebalo je složiti i otisnuti — dva puta, crnom bojom i crvenom, i opet dva puta — s jedne i s druge strane svaki arak. Kako naš misal ima 210 listova, a to je 105 araka, svaki je arak trebao ući 4 puta u tiskarski tjesak; za jedan primjerak misala to bi bilo 420 puta. Za inkunabule (knjige tiskane prije 1500. godine) obično je bila naklada do 200 primjeraka, pa se to pretpostavlja i za naš misal. Da bi se dobili ispravni i čisti primjerci misala, tiskarski tjesak trebalo je staviti u pogon — ljudskom snagom — 84 tisuće puta. Ovdje ne uzimamo u obzir pokusne listove na kojima se vršila korektura (treba priznati da su tiskarske pogreške vrlo rijetke!). Za sav taj posao trebalo je znanja, i srca, pa i snage!

Ovaj događaj, kao i svako ljudsko djelo, ima liče i naličje. Naličje je tužno. Ono je propast knjige koju je srednjovjekovni prepisivač malo-pomalo ispisivao, a minijaturist ukrašavao crvenom, modrom i zelenom bojom, dapače i zlatnom, propast knjige koja je svaka za sebe bila jedinstvena i jedincata i značila je bogatstvo. Mnogi su ljudi preko noći ostali bez posla. Izborili su pravo da dorađuju nove tiskane knjige ukrašujući ih inicijalima i minijaturama. I naš misal ima prazna mjesta na kojima su trebali biti ukrašeni inicijali; neka su prazna mjesta u sačuvanim primjercima dosta nevješto popunjena, a druga su ostala prazna.

Lice je pak ovog događaja: preporod knjige. Sada je odjednom 200 primjeraka jedne knjige pristupačno njezinim naručiocima s posve istovjetnim tekstom. Knjiga doduše ni sada nije jeftina; papir je još uvijek dosta skup, posao slaganja tiskarskog sloga teče sporo, ali kad je jednom tekst složen, otiskivanje ide mnogo brže negoli donedavno prepisivanje. Ipak, još se uvijek jedan dio naklade u to doba tiska za uglednije naručioce na pergameni. Naš je Misal sačuvan razmjerno u dosta velikom broju primjeraka, vjerojatno zbog svoga velikog formata i čvrstog papira. Sačuvano je 9 potpunih primjeraka (u Beču, Lenjingradu i Washingtonu po jedan primjerak, u Vatikanu dva, u Zagrebu četiri: dva u Sveučilišnoj i nacionalnoj biblioteci, po jedan u Akademiji i samostanu Sv. Ksavera); sačuvano je i šest fragmenata, dva opširnija, u dominikanskom samostanu na Bolu — evo ovaj, izložen sada na oltaru, a kasnije ćete ga vidjeti među izlošcima — i jedan Akademijin, i četiri manja, od čega tri na pergameni. (To je otprilike čak 10—12% cjelokupne naklade!).

Vratimo se ponovno misalu — knjizi s određenim sadržajem. Budući da je riječ o prvoj hrvatskoj tiskanoj knjizi, 500. obljetnica njezina tiska događaj je od izuzetne nacionalne i kulturne važnosti. Za hrvatske vjernike ovaj događaj ima još posebno značenje: ovo je prvi hrvatski tiskani misal, uopće prvi misal na području rimskoga obreda kojim su se služili kroz stoljeća i hrvatski glagoljaši, ali ne misal tiskan na latinskom jeziku, kako je to bilo u ostalom dijelu Evrope, nego na domaćem, narodnom književnom jeziku. U hrvatskom srednjem vijeku u hrvatskoj književnosti istodobno se upotrebljavaju dva književna jezika. Jedan je staroslavenski (crkvenoslavenski) jezik hrvatske redakcije, jezik naslijeđen od sv. braće Ćirila i Metodija iz prvih razdoblja slavenske pismenosti, ali preplavljen hrvatskim osobinama, tako da je uz male izuzetke

puku razumljiv. To je liturgijski jezik, svečaniji, ugledniji jezik, jezik za službu Božju. Na pozivnici koju ste primili imate otisnut tekst s drugog lista misala, poslanica treće adventske nedjelje (Fil 4, 4—7):

»Bratija! Radujte se o Gospodě vsagda, i paki reku: radujte se! Krotost vaša da razumna budet všém člověkom: Gospod bliz jest. Ni o čem že ubo pacite se (ni za što ne budite zabrinuti!), na o vsakoj molitvě i moljeniji s pohvaloju dějanija i prošēnija vaša da skazujuť se přēd Boga. I mir Božji, iže nadhodit vsaki um, da hranit srdca vaša i razumēnija vaša o Hrstě Isusě Gospodě našem.«

Ovo je jezik liturgijskih knjiga. Drugi je jezik koji se temelji pretežno na čakavskom narječju, a njime je pisana ostala, izvanliturgijska književnost. A piše se osim toga dakako i latinicom i hrvatskom ćirilicom (bosančicom).

Ima nešto što u ovom trenutku treba posebno naglasiti. Govorimo o prvoj tiskanoj knjizi, a mogao bi se steći dojam kao da govorimo uopće o prvoj hrvatskoj knjizi. Bio bi to velik nesporazum i teška nepravda prema cjelokupnom kulturnom nastojanju, djelovanju i dometima hrvatskoga srednjeg vijeka. U ovom času ne možemo dakako o svemu govoriti, govorimo samo o glagoljskom misalu. On je star onoliko koliko je staro i slavensko bogoslužje u Hrvatskoj. Najstariji njegovi primjerci nisu nam sačuvani, i prema sačuvanim odlomcima misala njegov razvoj na hrvatskoglagoljskom području možemo pratiti tek od 12. stoljeća. Iz toga su nam vremena sačuvani dijelovi sakramentara, tzv. Bečki listići, na kojima su sačuvani obrasci misa triju u čast apostola. Iz bliskog je vremena također *Splitski odlomak misala*, dijelovi već plenarnog misala, tj. misala koji u jednoj knjizi ima sve misne dijelove (odlomak sadrži misne obrasce na blagdane sv. Nikole, sv. Ambrozija, sv. Lucije i sv. Tome). Obrasci pripadaju rimskom obredu, ali tradiciji kojoj u Hrvatskoj kasnije ne nalazimo traga. U odlomku je osobito istaknut utjecaj hrvatskog jezika. Prema ikavizmima možemo pretpostaviti da je nastao u splitskom zaleđu.

Kasnije, osobito u 14. i 15. stoljeću, ustaljuju se dvije skupine hrvatskoglagoljskih misala, zadarsko-krbavska i kvarnersko-istarska. Gledan u cjelini hrvatskoglagoljski misal je jedinstven, a razlike u ovim dvjema skupinama misala zapažaju se u tekstu i u jeziku. S obzirom na tekst kvarnersko-istarska skupina pretežno čuva starije tekstove, prevedene velikim dijelom još s grčkog predloška, npr. perikope poslanica i evanđelje; zadarsko-krbavska skupina ima dosta tekstova revidiranih prema latinskom prijevodu Vulgate. U jeziku sjeverna skupina je ponešto konzervativnija, dok je južna sklonija mlađim jezičnim osobinama. Svaka je dakle na svoj način zanimljiva i značajna za istraživanje, i tek obje zajedno daju cjelovitu sliku hrvatskoglagoljskog misala u zreлом razdoblju njegova razvoja.

Prvi hrvatskoglagoljski tiskani misal iz 1483. po svojem tekstu i po jezičnim osobinama pripada južnoj, zadarsko-krbavskoj skupini misala. Kao predložak za tiskanje poslužio mu je naime *Misal kneza Novaka* iz 1368. U rukopisnom misalu osobito dolazi do izražaja njegovo zadarsko

podrijetlo; njegov staroslavenski tekst u nekim dijelovima (litanije na Veliku subotu) preveden je i priređen prema latinskom misalu kojim su se služile benediktinke samostana sv. Marije. On međutim u sebi čuva i značajke istočne tradicije, jer npr. za blagoslov jela na Uskrs ima obrasce molitava kakvi se nalaze u Euhologiju sinajskom (ritualu prema istočnom obredu, iz 11. st.). Tako je u njemu povezano i zapadno i istočno. U prvotisku misala povezano je pak cjelokupno glagoljaško područje. Misal je tiskan prema misalu kneza Novaka koji pripada zadarsko-krbavskim misalima, a za tisak su ga priredili istarski glagoljaši. To nam jamči bilješka na Novakovu misalu: »Vita, Vāta, štampa naša gori gre. Tako ja oću da naša [štampa] gori gre. 1482. mēseca ijuna 20. i 6. dni to bē pisano v grade Izule. To pisa Jurij Žakan iz Roča...« Mjesto tiskanja misala nije nam zabilježeno pa nam nije ni poznato. Misal međutim sam po sebi, ovakav kako je nastao i kako je sačuvan, simbolizira jedinstvo glagoljaškog područja, u širinu i u dubinu. Ako ga tako promatramo, onda nam postaju suviše prepirke oko toga gdje je bio tiskan (iako bismo to rado znali). Samo Hrvati su trebali ovaj misal, samo su ga oni mogli prirediti, samo dobar poznavalac hrvatskoglagoljske i jezične i grafijske tradicije mogao je ovako uspješno složiti ovaj tekst, samo Hrvatima ovaj je misal mogao služiti u liturgiji. Zato se nećemo zadržavati na jalovim prepirkama o mjestu tiskanja: ovo je naš, zajednički misal. Svaka prepirka o mjestu tiskanja koja zaboravlja sve drugo o čemu smo govorili neugodno podsjeća na neku moguću prepirku u kakvu selu o tome tko je prvi uzorao njivu traktorom i u čijem je sjeniku (ili danas možda garaži) taj traktor bio odložen. Stotine godina obrađivanja («kultiviranja») zemlje odjednom se zaboravlja, zaboravlja se da su se stotine godina ljudi s njiva svojim trudom prehranjivali; postao je važan samo traktor. Zaboraviti što je kroz sav srednji vijek značila glagoljska rukopisna knjiga na čitavom području gdje je glagoljica živjela i gdje se od glagoljice živjelo, i zadržati se samo na mjestu prve tiskare — mislim da bi nešto takvo povrijedilo i one koji su prvu tiskaru stvorili, jer su im pred očima bili plemenitiji ciljevi (nisu se uostalom na misalu ni potpisali!).

Prepirkama o mjestu tiskanja ne treba nasjedati jer ih vode oni kojima do samog misala nije nimalo stalo, a i ne znaju uostalom što se u njemu nalazi.

Osim misala iz 1483. (drugo izdanje, Baromićevo, tiskano je u Senju 1494., zatim izdanje fra Pavla Modrušanina u Mlecima 1528., a izdanje biskupa Šimuna Kožičića 1530. na Rijeci) tiskan je i brevijar (prvotisak 1491., nije poznato mjesto tiskanja; zatim Baromićevo izdanje — »brvijali hrvacki« 1493. u Mlecima i ponovljeno izdanje brigom župnika Nikole Brozića u Mlecima 1561.). U Senju i na Rijeci tiskana su i druga liturgijska izdanja (rituali, mali oficij), ali također poučna i beletristička djela. Uz ostalo tiskane su i dvije početnice (1527. i 1530.).

Bio je to kratak izlet u hrvatsko tiskarsko područje. Od prvih knjiga dijeli nas pola tisućljeća. Već same godine znače mnogo. Što su pak sve te i kasnije knjige značile za oplmenjivanje i obogaćivanje srca — tko bi mogao judskim mjerilima izmjeriti?!

I nakon II. vatikanskog sabora dobili smo misal na staroslavenskom jeziku hrvatske redakcije. Uza sve poštovanje, možemo se možda ipak upitati: ima li smisla moliti na jeziku kojim više ne govorimo i koji nam je donekle stran? Mislim da svatko od nas nosi odgovor u sebi, možda ne posve jasan i još neizgovoren. Ima smisla! Kao što ima smisla sakupiti se u Solinu kod Gospe od Otoka ili pak u tijesnoj katedrali sv. Križa u Ninu, kao što ima smisla poslužiti se u nekoj zgodi misnim ruhom koje već stotinama godina stoji u riznici ili poslužiti se kaležom koji već odavno nije u svagdanjoj uporabi, kao što kod prinošenja kruha i vina ima smisla sjetiti se da su izrasli na njivama i u vinogradima koje su stoljećima natapali krv i znoj naših preda, i sve nam to prelazi samo od sebe u molitvu, tako ima smisla ponovno progovoriti pred Bogom i pred braćom jezikom koji nas povezuje s predcima i koji nam ni danas nije stran. To je jezik koji je ostao još samo u službi oltara, određen samo za sveto. Jer zajednica koja se moli — to nismo samo mi sadašnji, ovdje okupljeni; zajednica smo i u trajanju: oni koji su pred nama molili i od kojih smo naslijedili i jezik i vjeru, mi koji smo sada, vjerujemo i molimo, i oni koji će za nama doći. Dopustimo da i danas u pojedinim zgodama, kroz riječ blisku i razumljivu, na naša usta ponovno progovore stoljeća, da kroz naša usta molitvu u Božju slavu izgovore stoljeća koja su prošla i slila se u naše sada.

500-e ANNIVERSAIRE DE L'IMPRESSION DU MISSEL GLAGOLITIQUE CROATE (1483—1983)

Résumé

Dans cet article, de fait l'exposition prononcée à la Faculté théologique à Split le 23 novembre 1983 à l'occasion du 500^e anniversaire de l'achèvement de l'impression du 1^{er} livre croate et en même temps du 1^{er} missel non-latin au domaine du rite romain, l'auteur prend en considération cette célèbre édition. C'est le *Missel glagolitique croate* selon la coutume de la Cour Romaine («Missale secundum consuetudinem Curiae Romanae»). Il a été achevé le 22 février 1483; le lieu où il était imprimé n'est pas connu. Pourtant, son original est connu, c'est le *Missel du prince Novak* de 1368. On sait aussi que c'étaient des prêtres glagolitiques de l'Istrie qui se souciaient de l'imprimerie de ce Missel. De toute façon, ce 1^{er} Missel glagolitique croate englobe en soi et symbolise des efforts croato-glagolitiques de toute la région. On en connaît neuf exemplaires et six fragments dont trois au parchemin.

Même aujourd'hui, après le Vatican II, on emploie en liturgie le vieux-slave dans certaines occasions. Par cette langue, que notre peuple comprend bien, parlent des siècles de notre histoire, au cours desquels dans une grande partie de la Croatie on n'employait pas le latin en liturgie mais l'ancien-slave d'Eglise de la rédaction croate (slavon croate).